

Старий Коскуш жадібно прислухався. Дарма що очі йому давно вже потьмарились, проте вуха чули гостро, і найтихіший звук доходив до його свідомості, яка ще жевріла за зморщеним чолом, хоча він уже не бачив того, що було навколо. А, це верескливий голос Сит-Кум-Ту-Га! Це вона так кляне собак і лупцює їх, запрягаючи в санки. Сит-Кум-Ту-Га — дочка його дочки, але вона занадто заклопотана, щоб гаяти час на свого старого безсилового діда, що один сидить на снігу, забутий і безпорадний. Треба згортати табір, перед ними далека дорога, а короткий день не стоїть. Її кличе життя, обов'язки життя, а не смерті. А він був зовсім поруч зі смертю.

Ця думка на хвилину жахнула старого. Він простяг тремтячу руку й намацав біля себе купку сухого хмизу. Впевнившись, що купка справді лежить, він заховав руку під облізле хутро і знову став прислухатися. Зашаруділи сухі, напівмерзлі шкури — це розбирали вігвам ватага і зв'язували все, аби легше було пакувати. Ватаг — його син. Він старшина плем'я, високий, сильний і відважний мисливець. Він кричить на жінок, щоб проворніше складали речі. Старий Коскуш напружено слухав. Це ж він востаннє чує цей голос! Ось розбирають вігвам Джігоу. Ось — вігвам Тускена. Сім, вісім, дев'ять. Ще тільки шаманів вігвам стоїть. О, це вже вони й коло нього заходились. Йому чути, як шаман щось бурчить, складаючи речі на санки. Заплакала дитина, а мати вгамовує її ніжним, горловим голосом.

"Маленька Ку-Ті, — подумав старий, — вередлива дитина й квола. Мабуть, вона скоро помре. Тоді в замерзлій тундрі випалять яму, поховають її і накидають зверху купу каміння, щоб росوماхи не розгребли. Так, але що з того? Ну, нехай ще кілька років, то з повним шлунком, то з порожнім. Але ж, зрештою, однаково чекає смерть, ненажерна вічно, голодніша за всіх їх".

А це що? А, це чоловіки запрягають санки і туго затягують посторонки. Він слухає — він ніколи вже більше цього не почує. Ляснули батоги по собачих спинах — чути, як заскавучали собаки. Вони страшенно не люблять працювати, тягти санки! Ну — рушили! Санки одні за одними посуваються, і скрип полозків завмирає в тиші. Нема. Вони вийшли з його життя, і в останню, найтяжчу годину він залишився сам... Та ні, ось заскрипів сніг під мокасінами... Коло нього стоїть людина. На голову

пестливо лягла рука. Його син зробив йому таку ласку. Старий Коскуш згадав інших старих людей — їхні сини не верталися до них, коли плем'я рушало в дорогу. Його син вернувся. Старий поринув думками в далеке минуле, але синів голос ізбудив його до дійсності.

— Тобі добре? — спитав.

І старий відповів:

— Добре.

— Ось коло тебе хмиз, — казав далі син, — вогонь добре горить. Ранок сірий, і мороз пересідається. Скоро буде сніг. Он уже падає.

— Так, уже падає.

— Люди поспішають. Клунки важкі, а животи попідтягало — їсти нічого. Дорога далека, і вони швидко йдуть. Я теж іду. Тобі добре?

— Добре. Я — наче той осінній листок, що ледве тримається на гілці.

Тільки звійне вітер — і я злечу. Голос у мене став як у старої баби. Очі вже не показують дороги ногам, а ноги важкі, і я зморився. Все добре.

Він покійно схилив голову і сидів так, доки перестав рипіти сніг синові під ногами. Тоді квапливо простяг руку до хмизу. Тільки цей хмиз тепер відділяв його од вічності, що зяяла над ним. Тепер його життя вимірялось оберемком хмизу... Ці ломачки одна по одній будуть підтримувати вогонь, і так само крок по крокові смерть буде скрадатися до нього. І коли останнє поліно віддасть, згорівши, своє тепло, почне свою роботу мороз. Перше залякнуть ноги, тоді руки. Поволі задубіє і все тіло. Голова схилиться на коліна, і він помре. Це зовсім легко. Усі люди повинні вмерти.

Коскуш не скаржився. Таке життя — і воно справедливе. Він народився серед природи, серед природи прожив свій вік, і закон цей для нього не новий. Закон усього живого. Природа не милує живих істот. Вона не дбає за окремі одиниці — вона цікавиться усім родом людським. Це були найглибші абстракції, які міг сприйняти Коскушів дикунський розум, але він їх твердо затямив. Приклади цього він бачив скрізь у житті. У дереві шумує сік, на ньому розпукуються зелені бруньки, а потім спадає жовтий лист. Оце й усе. Один обов'язок поклала природа на кожну живу істоту. Хто не виконає його, той загине, а хто виконає, — також загине. Природа байдужа. Багато є таких, що скоряються, і вся суть у покорі, а не в тих, що скоряються, і сама тільки покора живе і живе вічно. Плем'я

Коскушеве дуже давнє. Коли він ще був малим хлопцем, то чув, як діди оповідали про своїх дідів. Отже, справедливо, що плем'я живе, воно вимагає покори від своїх людей, навіть тих, що жили за далеких часів і тепер спочивають у своїх забутих могилах. На них не треба зважати, вони — тільки одиниці. Кожен з них проходить, як хмарка на літньому небі. Природа байдужа. На життя вона поклала один обов'язок, дала один закон. Обов'язок життя — продовжувати рід, а смерть — його закон. Як любо дивитись на молоду дівчину, повногруду й сильну, у неї блискучі очі й легка хода. Проте їй ще треба виконати свій обов'язок. Її очі виблискують ще більше, хода стає жвавіша, поведження нерівне: раз вона сміливо поглядає на хлопців, раз засоромиться, і бентега її передається їм. А дівчина стає ще гарніша й привабливіша, і нарешті якийсь ловець, не в силі стримуватись, бере її до себе, щоб вона варила йому їсти, працювала на нього і приводила дітей. Починаються діти — і врода її марніє. Ноги вона насилу волочить, очі її тьмяніють і гаснуть — тільки малі діти радісно гладять поморщене лице старої баби, що сидить коло вогнища. Вона вже свій обов'язок виконала. Ще часина мине. Перший голод чи перший довгий перехід — і її так само, як оце його, покинуть серед снігів саму, з маленькою купкою шиголля. Такий закон життя.

Він обережно підклав суху гілку в огонь і знову поринув у свої думи. Скрізь однаково, для всього живого один закон. Комарі гинуть від першого морозу. Маленька білочка ховається і помирає. Кролик на старість стає важкий і незграбний і не може втекти від своїх ворогів. Навіть ведмідь з роками сліпне, стає дразливий і неповороткий, і зграя надокучливих гавкітливих собак легко його перемагає. Старий згадав, як одної зими на верхоріччі Клондайку він так само покинув свого батька. Це було за рік перед тим, як прибув місіонер із своїми книгами і скринькою, повною ліків. Не раз Коскуш облизував губи, згадуючи про цю скриньку з ліками, але тепер у нього в роті було сухо. З усіх ліків найсмачніші були ті, що "вбивали біль". Проте з цим місіонером був чималий клопіт, бо сам він м'яса не здобував, а їсти любив добре, і мисливці нарікали на нього. Він застудився, переходячи через річку коло Мейо. Потім собаки розгребли його могилу й перегризлися за кістки. Коскуш підклав ще хмизу до вогню і заглибився в думки про давніше

минуле. Був час Великого Голоду. Старі люди з порожніми животами тулились до вогнища і розповідали про стародавні часи, коли Юкон три зими поспіль вільно котив свої води, а три літа лежав скутий кригою. Під час отого голоду померла його матір. Лососів не було в те літо, і люди не могли діждатись зими, сподіваючись, що прийдуть олені. Настала зима, та олені не прийшли. Ще такого ніколи не було, навіть старі не пам'ятали такого на своїм віку. Але олені не прийшли, і це був сьомий голодний рік, і кролики перестали плодитись, і від собак лишилися самі тільки кістяки. І серед довгої зимової темряви скиглили й мерли діти, і жінки, і старі люди. І серед цілого плем'я не в кожному десятку лишився один, щоб привітати сонце, коли воно повернулося навесні. Ото був справдешній голод!

Але він пам'ятає й інші часи, часи багатства й достатків. М'яса було стільки, що воно псувалося. Собаки так погладшали, що не могли бігати; то були часи, коли мисливці не займали дичини. Жінки стали плодючі, і у вігвамах вовтузились і повзали хлопчики й дівчатка. Тоді відживали давні чвари, чоловіки ставали задирливі, переходили через вододіл на південь, щоб убивати ворогів з плем'я пеллі, і на захід, щоб посидіти біля погаслих вогнищ плем'я танана. Старий згадав, як ще малим хлопчиком, за часів багатства й достатків, він бачив, як вовки порвали лося. Разом з ним лежав тоді на снігу Зінг-Ха. Той самий Зінг-Ха, що став потім найспритніший мисливець. Кінець кінцем він упав в ополонку на Юконі. Його знайшли через місяць, йому пощастило наполовину вилізти з води, і так він примерз до криги.

А тепер про лося. Того дня він і Зінг-Ха пішли на берег струмка і стали там гратися в лови, наслідуючи своїх батьків. На повороті вони натрапили на свіжий лосів слід, а поруч було багато вовчих слідів.

— Старий, — сказав Зінг-Ха: він краще на слідах розумівся, — старий, відстав від табуна. Вовки відрізали його від братів і тепер уже не випустять.

Так воно й було, так вони завше робили. І день і ніч вони гарчатимуть на нього, кусатимуть його за морду і не дадуть йому спокою аж до самого кінця. На цей кінець варто було подивитися!

Кров їм зайнялася в жилах, і вони швидко побігли наслідці. Навіть він, Коскуш, не такий уже кмітливий і вправний ловець, міг би йти по сліду з

заплющеними очима, такий той слід був виразний. Вони бігли ще гарячою стежкою гонитви і на кожному кроці читали свіжонаписану темну трагедію. Ось вони прийшли на те місце, де лось був спинився. Навколо на відстані у три людські зрости сніг було потоптано й покопано.

Посередині глибокі сліди лосевих копит, а круг них скрізь легші вовчі сліди. Скраю були зовсім свіжі відбитки цілих вовчих тіл, видно було, що декотрі лежали й спочивали, поки їхні брати мучили жертву. В одному місці валялись чисто обгризені свіжі кістки — мабуть, бідолашна тварина, оскаженівши, вдарила одного з своїх переслідників, і його затовкли на смерть.

Знову вони спинили свої лижви. Ось тут величезна тварина одчайдушно боронилася. Лось двічі падав, це знати було по снігу, і двічі підводився й струшував з себе ворогів. Він уже давно виконав свій обов'язок перед природою — проте життя йому було дороге. Зінг-Ха казав, що дуже рідко буває, щоб лось, раз упавши, підвівся знову, як оцей. Шаман побачив би в цьому якусь призивітку й чудо.

Ось вони прийшли на те місце, де лось хотів був вибратись на високий берег і втекти в чагарник. Проте вовки його наздогнали. Він став дибки, а потім повалився на землю і, падаючи, задушив своїм тілом двох вовків, глибоко вдавивши їх у сніг. Мабуть, жертва була вже геть знесилена, бо мертвих вовків не зайнято. Вони проминули одне за одним ще два місця битви. Слід уже був зрошений кров'ю, а хода великої тварини ставала нерівна й коротка. І ось вони почули перші звуки бойовиська. Це не було гарчання погоні, це був короткий, уривчастий гавкіт, коли зуби вже хапають здобич. Зінг-Ха повз по снігу проти вітру, а за ним і Коскуш, той самий Коскуш, якому судилося колись стати ватагом свого плем'я. Вони відхилили нижнє гілля молоді ялинки і зацікавлено видивились. Те, що вони побачили, було кінцем.

Ця картина, як і всі враження його молодості, стояла така яскрава перед ним, що його пригаслі очі пильнували той кінець з таким самим захопленням, як і за тих далеких часів. Коскуш здивувався. Адже потім, ставши ватагом і головою ради, він чинив такі справи, що пеллі проклинали його ім'я. А що вже казати про білого чужинця, якого він убив ножем у відкритому двобої!

Довго він так сидів, роздумуючи про дні своєї молодості. Вогонь став

пригасати, а мороз усе дужчав. Він підкинув зразу дві ломачки і виміряв своє життя тими, що лишилися. Коли б Сит-Кум-Ту-Га згадала була про свого старого діда і назбирала більший оберемок, то його життя на кілька годин ще б задлялося... Хіба ж це так було важко? Але вона завжди була недбайлива, а відтоді як Бобер, син сина Зінг-Ха, вперше спинив на ній погляд, вона й зовсім перестала шанувати своїх предків. Так, але що з того? А він хіба не був такий самий змолоду?

Коскуш прислухався до тиші. Може, синове серце пом'якшає, і він повернеться з собаками, щоб узяти старого батька з собою туди, де великі табуни ситих оленів?

Він напружив слух. Його стомлений мозок на мить спочинув. Тихо. Безгомінно. Тільки він дихає серед цього величного мовчання. Як самотньо! Але що це? Дрижаки побігли спиною. Зовсім близько прорізало тишу знайоме довге квиління. Перед його невидючими очима постав образ лося — старого, дебелого лося з гіллястими рогами. У нього порвані, закривавлені боки, скуйовджена грива — але він б'ється до останнього. Навколо сірі постаті, очі, як ті жарини, з висолоплених язиків стікає піна. Невблаганне коло вужчає, аж доки стає однією темною плямою на втопаному снігу...

Холодна морда тицьнулася йому в щоку, і цей доторк вернув старого до дійсності. Його рука простяглася до вогню й витягла звідти головешку. Звір відступив, зборений споконвічним страхом перед людиною, і жалібно, протяжно заквилив, кличучи своїх братів. І вони озвались голодним виттям і, скрадаючись знишка, оточили старого тісним колом. Коскуш прислухався, потім почав махати головешкою. Звірі перестали пирхати, тільки гарчали і не розбігались. Ось один намагається пролізти вперед, он другий, третій... і жаден не відступає... Чого йому ще чіплятись за життя? — думає він, а тоді кидає головешку в сніг. Вона засичала і згасла. Коло вовків тривожно загарчало, але тримається тісно. Знову побачив Коскуш останню битву старого дебелого лося і втомлено схилив голову на коліна. Що ж? Хіба це не закон життя?